

עין של אש

מיתוס, זיכרון, היסטוריה ופולקלור – משמעותם
ועיבודם בסיפור 'בחנותו של מר לובלין'

מאת הלל ויס

הצרת מבוא¹

כל סיפור משמעותי שעגנון כתב לאחר אורח נטה ללון (1939) קשור בדרך ישירה או עקיפה בחורבן יהדות אירופה, אשר התגלם באופן פיזי בעיקר בשואה, חורבן המתרחב לחורבן ההווה האנושית כולה. בגלל קוצר המצע, המאמר מתמקד בחלקים אחדים בלבד מתוך הסיפור 'בחנותו של מר לובלין' כסיפור הרוקם מאפיינים תרבותיים יהודיים וגרמניים, סימביוטיים ואנטי-סימביוטיים כפי שעלו בגרמניה של תקופת מלחמת העולם הראשונה, שאליה חוזר עגנון בסיפור בגלל נוכחות השואה. הוא מעלה, בין השאר, באמצעות טיפולוגיה ייצוגית, סדרות של דמויות טיפוסיות, תכונות של העם הגרמני לחוד ושל העם היהודי לחוד, המתנים את התהוות השואה² שהייתה עד-עתה נקודת השיא בתהליך ההולך והנמשך אף עתה, פרי התמוטטות הנחות היסוד של התרבות האירופית הנוצרית – וחילונה – 'תרבות המערב' ובמקביל התרבות היהודית האותנטית וחילונה במקביל לרוח הזמנים

¹ מאמר זה ראשיתו כהרצאה בכנס הבינאוניברסיטאי לחקר הספרות העברית שהתקיים בקיץ 2002 באוניברסיטה העברית והוא חלק ממחקר מקיף על נושא השואה וייצוגה ביצירת עגנון. וכבר פרסמתי על כך מאמרים אחדים. פיסקת הפתיחה של מאמר זה מופיעה בשינויים במאמרי: "עד הנה' כמבוא לשואה", *ביקורת ופרשנות*, אוניברסיטה בר-אילן חורף תשס"ב (2002) חוב' 35-36 עמ' 111-146. שני המאמרים האחרונים הם חלק ממחקר על 'תקופת גרמניה' ביצירת עגנון והנוכחות הגרמנית בתוכה הנעשה במענק מקרן G.I.F.

² ראה דן מכמן, "השואה בעיני ההיסטוריונים, הבעיה של המשגה, תיקוף והסבר", *השואה וחקרה*, מורשת 1988, עמ' 41-13.

המכונים 'מודרניים' ובימינו 'פוסט-מודרניים'. עגנון מציג את ר ההיסטוריה האנושית וחולאיה כתהליך נמשך. עגנון מציין כי מלחמת העולם הראשונה היא תחילתה של השואה. *"קודם שבאה המלחמה הראשונה שהיא תחילה של המלחמה השנייה שהביאה פורענות על העולם ובראש כל העולם עלינו שאותנו בלבד יודע הקב"ה מכל משפחות האדמה על כן פוקד עלינו את כל עונותיהם."*³ התמוטטויות הוודאיות הדתיות כאחד מהניסוחים הרבים במסתו של קורצווייל "הנחות יסוד" המתחוללות מראשית תקופת ההשכלה בגרמניה ובעיקר מאמצע המאה הי"ח הן הביטוי המובהק להתפוררות העולם הישן. ההתפוררות מוצגות בפרט ביצירה "בחנותו של מר לובלין" (להלן: 'לובלין'), שם הן חודרות אף לעומק ההיסטוריה האירופית המיתית - ללב ימי הביניים, תקופת קרל הגדול - ומוצגות בהקשר היסטורי מודרני רציף ומנומק בדרך אמנותית טיפוסית לעגנון, המתמודד עם השאלה כיצד נתהווה המשבר הטוטאלי ביחסי הגרמנים והיהודים. דוגמא בולטת לגורם הסוציולוגי וההיסטורי הקשור בתקופת ההשכלה היא איזכור דמותו של ישראל נצח ב'לובלין' "שנכדו גר בבוטשאטש, כשגיבור היצירה הבדיוני והסמלי מר ארנו (אהרון) לובלין הוא צאצאו הישיר. ישראל נצח הוא אחד ממוריו הבולטים של משה מנדלסון והוא אבי אבות המשכילים, המבשר את תפקידם הטיפוסי של שאר הגאליצאים הנזכרים הן ב'עד הנה' והן ב'לובלין' ושאר יהודי המזרח ופרשת התערותם בגרמניה החוזרים ונזכרים בנובלות הללו וביצירות אחרות ומדגימים כיצד השפיעו על התרבות הגרמנית ועל התרבות היהודית הגרמנית המקומית ומה תרמו יהודי המזרח לצד יהודי גרמניה להתחוללות ולליבוי של דפוסי התנהגות טיפוסיים המופיעים בסיפוריו של עגנון.

הוא שואל האם הייתה השואה אירוע לעצמו והיכן יש לחפש את שורש השואה. מתוך מחקריהם של היסטוריונים שונים הוא מעלה תשובות שונות.

³ "החזנים" עיר ומלואה (1970) עמ' 122.

⁴ קורצווייל, ברוך. ספרותנו החדשה המשך או מהפכה, שוקן, 1959.

⁵ ישראל נצח הוא ישראל בן משה זאמושץ מגליציה, נולד ב1700 ומת בברודי בשנת 1772. פרסם בשנת תק"א (1741) את ספרו נצח ישראל. "עניין מיוחד גילה בנער משה מנדלסון מדסוי", כך כתב עליו שלמה מימון. ראה ישראל צינברג בספרו תולדות ספרות ישראל, כרך ג, 1958, עמ' 306. נזכר בספרו של עגנון "לובלין" כזקן זקנו של מר לובלין גיבור הספר שהוא יהודי מתבולל קלאסי. ראה שם בעמ' 150, 173-172 וכן נזכר שם נכדו יעקב נצח.

מבנים פסיכו-פואטיים ב'לובלין'

הפתיחה של 'לובלין' נבדלת מן הסיפור כולו כפרולוג הכתוב באות שונה והיא בת עמוד אחד המופיע לפני הפרק הראשון. היא מניחה את התשתית לסיפור בצורת משל הרחוק, לכאורה, ת"ק פרסה מעלילת הסיפור. עגנון נוטל את העיקרון שמכל קוץ ותג שבאות מאותיות התורה משתלשלים עולמות הפסיקה בדרכים ובמידות שהתורה נדרשת בהן כפי רבי עקיבא שהיה דורש מכל קוץ ותג תלי תלים של הלכות. זהו עקרון שלשלת הקבלה: "משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע". כך "כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש הוא הלכה למשה מסיני". הרעיון המבני הזה, משמר את כל האנרגיה הרוחנית, מונע תהליכי שחיקה וזיוף. הוא עקרון הערך היחיד המנטרל את המאבקים הבינדוריים שבין האבות לבנים. בנסיבות הללו הפסיכולוגיה של הקנאה והמתח עם האב, הממד האדיפלי, בטל למעשה. כמעט תמיד יבוא הסב, הזקן האחד, הזקן הקדוש עתיק היומין ובכנפיו תהיה אפשרות הישועה.

לתורה שבעל-פה, להלכה ולכל פרשנות משפט יש מבנה היפרטקסטואלי, מבנה של השתלשלות המציג את המבנה כבעל פוטנציאל של ארמון עתיד חדרים המשתלשלים זה מזה. בפתיחה, שהיא משל המפוענח בצורה ברורה על ידי המספר, מסופר על בחור למדן שקיבל עליו להיות ניעור אלף לילה מתוך תורה ושכרו היה מאת "יפהפיה שר התורה" מפני שעמד על ערכה של תורה ולא שאל דבר, שכל הלכה שייזכר בה ואפילו אות אחת, ישתלשלו ממנה כל החידושים מסיני ועד סוף כל הדורות.

"כל אותם החידושים שמסתעפים מהן יעמדו לפניך" [...] ומכאן ואילך לא היה דבר של תורה שנזכר בו אותו תלמיד חכם שלא נתלו לו כל החידושים וחידושי חידושים שמסתעפים מאותו הדבר" (עמ' 5). עגנון ראה בעקרון ההשתלשלות שיטת לימוד נכונה ויחידה של התורה שבעל פה מפני שיש בה ציר ניווט מן הפשוט אל המורכב כדוגמת שיטת לימוד התורה ב"המבקשים להם רב", עיר ומלואה, שם רואים כיצד מלמד רב בחור בן כפר את כל התורה כולה בעל פה מתוך חומש עם רש"י, לעומת שיטת לימוד פסולה הגורמת לעשיית ספרים אין קץ המבטאים את האינפלציה בחידושי תורה וממילא את הרס התורה. עקרון ההשתלשלות של הסיפור מבוטא על ידי עגנון. למעשה היינו יכולים ללמוד את כל התורה מפסוק אחד וממילא אין צורך בסימן פיסוק של נקודתיים אחרי פסוק כי הכל הוא עניין אחד.

⁶ עיר ומלואה 309. ראה גם "מחמת המציק", הכנסת כלה 126.

7
"ואנחנו בספרי קודשנו מטילים שתי נקודות שכאלו בסוף כל פסוק, שאילו זכינו היינו יודעים את כל התורה מפסוק אחד" (עמ' 70). רעיון ההשתלשלות וההסתעפות פועל בסיפור במישורים אחדים בו זמנית כמו מישור הסחורה, מישור החנות ומישור התורה. כך הוא מתנהל גם במישור האנכי של הסתעפות והתפרטות ההיסטוריה, גם במרחבי הזמן וגם במעמקי המקום. העיקרון מחייב יצירת טכניקה של שיעתוקים לצד כל המנגנונים הפסיכו-אסתטיים המלווים תהליך זה.

השתלשלות, התקה DISPLACEMENT שיעתוק ועיבוי⁷

1. התקה: "העברת ההשקעה הנפשית (הליבידו, האנרגיה היצרית, הרגש) מעניין אחד למשנהו דרך שרשרת אסוציאטיווית. בחלום מתרחשות העברות אלה בזרימה חופשית-יחסית, בעוד שבמודע, בתהליכים המשניים ביקורת המציאות עוצרת בעדם."
2. עיבוי (CONDENSATION): עיבוי נוצר כאשר התקה מתרחשת בכמה ערוצים אסוציאטיוויים;

הצומת שבו נפגשים הערוצים הוא מקורם של רעיונות או צירופים מילויים המייצגים (בעיבוי) את שני הערוצים גם יחד.

3. שיקולים של ייצוג חזותי.

4. עיבוד משני של החלום.

היעילות של המודל הפרוידיאני הזה בניתוח יצירה זו של עגנון נראית אפקטיבית.

נושא ההשתלשלות כפי שנראה מעבד פעולות וחזיונות התקה רבים. תיווצר מערכת מקבילות שנוצרה למעשה כבר בפתיחה. לימוד תורה נכון מול אמנות נכונה זוכה לברכת המלאך שר התורה, יפה יפה. רעיון ההשתלשלות האמיתית או רעיון שושלת הקבלה הוא גם הרעיון שניצב מאחורי סיפורי 'עיר ומלואה' המורכבים בעיקר ממחרוזות של סיפורים אנכיים המשתלשלים בהיסטוריה של בוטשאטש עד לשואה. גם הסיפורים המתארים את השערוריות שהיו בבית ישראל כמו "יעקילי" נוסח ראשון ונוסח שני ו"פייבוש גולן" וגם הסיפורים שהם חלק מהוואריאציות על החורבנות הקודמים כמו מסעי הצלב, וגזרות ת"ח ות"ט, הפרעות של השילדים והכמרים הבאזיליאנים, התנכלות הגויים והגויות, המחלוקות הפנימיות שהיו בעולם היהודי בכל הדורות; ההלשנות ודפוסי התנהגות גלויים אחרים הם חלק מתוך הסיפורים של עיר, הסיפורים שמירון כינה סיפורים כרוניקאיים מן הפנקס של העיירה. מבחינה זו השואה היא כאילו רק ואריאציה יותר גדולה ויותר קרובה של הקטקליזמים הקודמים, שהיו

⁷ ראה מרדכי גלדמן, ספרות ופסיכואנליזה 1998 עמ' 20-21.

בגדר 'צרה גדולה' אבל זאת רק בקווארדינטה אחת של התודעה ההיסטורית. על עגנון להפעיל ממדים אמנותיים מקבילים לאנתרופיה שמתחוללת במהלך הוואריאציות, היינו התרחבותה של הקטסטרופה למישורים רבים ומקבילים. נכנסים יותר גורמים טוטאליים, יותר גורמים המשנים את המוביליות הסוציולוגית ואת ההיענות האסתטית. בפרשת השואה התממש הפוטנציאל של השנאה, באופן מאורגן ופיזי על ידי מדיניות. המיתוס הפך להיות קונקרטי. עגנון בחר בסיומים נוסחתיים בספר עיר ומלואה כמו "כשבאו הטמאים" או "גוי נבל מנואץ"; "לאחר מכן אספר מקצת מן המעשים שאירעו את עירנו עד שבא השיקוץ המשומם וישם עיר חמדה שמה ולשממה" (עמ' 441). החטיבות המרכזיות בעיר ומלואה מסתיימות באמירות כרוניקאיות כמו ייצוג סיכום הזיכרון. כך מסתיים מחזור "החזנים"; "הגבאים" והרבנים שמלכו בבוטשאטש.

הסיפור 'לובלין' הוא סיפור אנלוגי לרעיון ההשתלשלות האמיתית. הווה אומר המספר מעיד על בוחן האמת של הסיפור שיש לו לגיטימציה כמו לתורה שנלמדה לאמיתה של תורה. וכך מסתיימת הפיסקה האחרונה שבפתיחה:

"מה שאירע לאותו תלמיד חכם אירע לצעיר צעירי התלמידים לא בדברים של תורה אלא בגמילת חסד שבגוף". [...] מכאן ואילך אם נזכרתי דבר אחד מאותן המחשבות ומאותם הדברים נזכרתי בדברים שמסתעפים מהם. כדי להקל מעלי מעומס הדברים כתבתי אותם על ספר. [...] (עמ' 5). המספר טומן את הגורם האתי בתוך הגורם האסתטי, הווה אומר סיפורו של אדם וגילוי צפונותיו הקשורים בחשיפה של הערך הפנימי שלו.

העיקרון הפסיכו-אסתטי של הרומן מתגלם בעיקרון מבני שהוא עקרון ההשתלשלות מן הפרט הממקד אל אוקיינוס הזמן. הפרט הממקד הוא שמעניק לאוקיינוס הזמן את משמעותו ומצילו מן הכאוס. העיקרון הזה מופיע בכמה ייצוגים מרכזיים ומומחז בדרכים אחדות כאשר מבט-על של המספר על הרומן אומר: "כשאני הוגה בדברים ששמעתי ושראיתי דומה עלי שכולם משתבצים לדבר אחד כמין רומן שפותח בעניין אחד ומסתעף לעניינים שונים ובסוף כל העניינים הולכים לעניין אחר" (עמ' 91) הנובע מן העיקרון הרצון והייעוד לספר "מעשיהם של ישראל" ולארוג ממנו טלית לכנסת ישראל כדי שתתעטף בה מופיע במשפט הראשון ב'עגונות' (1908). הוא מוצג כפעולת הקדוש ברוך הוא המקבילה לפעולת האמן וכך נגמר 'כיסוי הדם' - הסיפור האחרון של עגנון למעשה. העיקרון הזה לספר מעשיהם של ישראל הוא שמעניק ערך נצחי לעבודתו של עגנון כסופר. גם

ב'לובלין' עגנון כותב בשלהי הסיפור שלא רק התוכן אלא גם הכלי צריך להיות טהור.

הוא מספר על סופר סת"ם שהיה פוסל את הנוצות שבהן כתב טעויות (183): "כאותן הנוצות שהוציאן הסופר מידי תשמישן, שסיפר לי עליו מר יעקב שטרן, שסופר סת"ם היה בעירנו, שהיה מדקדק שתהא לכל אות ולכל תג צורתם הקבועה. ואם טעה באות או בתגין היה מניח את הנוצה ולא השתמש בה עוד. לסוף נפרמו לפניו נוצות נוצות", כך מתואר מראה המוות של יעקב שטרן. "כשקוע גון בגון ולא ניכר רישומו" (שם 183) נראה שאי אפשר עוד שלא לטעות בכתובה.

ובכך הוא מחזיר אותנו לפרשת "אגדת הסופר" שבה כל העשייה של הספר, עצי החיים, האותיות ומילון העצמי, המעיל, הכל נעשה על ידי רפאל הסופר לזכר נשמת אשתו.

באותו עניין הסופר מחזיר אותנו לתפקידו בסיפור עגונות, לתת משמעות לחייהן של נשמות ערטילאיות, לשבץ את מעשיהן במקום ובזמן. הסופר גואל את הדמויות ומחזיר אותן אל תוך המעשה, בכך הוא מתקן את מעשה הבריאה ומעשה הזיכרון שנפגמו.

מוטיב תיקון חסרי השם, תיקון הנשמות העגונות ושיבוצם בספר עולה ב'לובלין' (184): "וכדי לביית את סיפורי בבני אדם נטלתי כמה מטובי עירנו מן החשובים שבעיר ונתתי להם מקום וזמן, כלומר קבעתי את זמנם ואת מקומם [...] כדי שלא יהיו כאותן הנשמות הערטילאיות שמשוטטות בעולם ואינן מכירות את זמנן ואת מקומן."

הסתעפות מקור וערך: יעקב ווינורצל, הוא דמות המופת הנכרית. המספר אומר שמעולם לא ראה נכרי שכזה. מקצועו רצען, עושה חגורות. הוא מודע לעניין ערכה וראשוניותה של מלאכה זו בגן עדן, בכך שגם הקב"ה עסק במלאכה זו. הוא גם מתקין חגורה למספר ומתקן את מזוודתו ובכך הוא מחזיר ומצרף אותו אל הכוחות הראשוניים החיוביים. יעקב ווינורצל כאמור למעלה מוצא לכל דבר סמך מן המקרא. הוא יודע לצרף לכל מאורע את הפסוק המתאים מן המקרא שהוא התנ"ך כולו ויודע לציין בעל פה מראה מקומו של כל ביטוי וחלק פסוק. הוא מתבונן בעצמו כיעקב אבינו, אבל הוא גם יודע לשפוט ולהעריך את המתרחש בעולם. לדוגמא פרשת המלחמה. כבר ראינו שזו מבחינתו מלחמה אפוקליפטית. את האחריות למלחמה הוא מטיל על הממשלה, על השרים היושבים ראשונה שידם במעל, זהו פסוק מספר עזרא, אותו הוא אומר בלחש, כי בשבילו זהו גילוי עצום ונורא וגם חשש לעינא בישא. אבל חשיבותו העיקרית של יעקב היא שני חלומותיו המקושרים ביניהם והם החלומות שמעניקים למספר את הערך האומניפוטנטי, הכל יכול. האחד הקשר ל'אנשים הטובים',

המייצגים את הקהילה הנפלאה,⁸ שהיא היהדות האוטופית כשהמספר ביניהם. מתברר יותר מאוחר שבקהילה הנפלאה הזו, האנשים הטובים מתו, וזה יכול להיות רמז לשואה. יש קשר מסוים בין היהודים הספרדים הללו לקהילת סלוניקי.⁹

המנהרה האנכית, ה'פיר' ההיסטורי והאגדה העממית

ב"לובלין" מתהדק היחס בין המשתנים התלויים זה בזה – פולקלור, מיתוס וסיפור ההיסטוריה¹⁰ – כדי לחתור למעמד שבו הקורא יכיר כמספר ב"הודה של ההיסטוריה" שהיא המשמעות המיתית שמעבר לזמן ולמקום. עמ' 46: "כדי לתת מהודה של היסטוריה על אדם שכמותם" [ארבעת החנוונים].

העיסוק ב'לובלין' שמשוקעים בו הרבה יסודות מתוך הרומנס, הצורה האגדית הבסיסית של הרומן ההיסטורי, תורם רבות להבנת השכלול של ז'אנר האגדה ההיסטורית, נושא שעגנון התמחה בו במשך עשרות שנים, בפרט בסיפורי 'פולין'. ב'לובלין' האגדה הופכת לחלק מחייו של עגנון. הוא ולא רק מר לובלין נחשב לגיבור הנובלה המכונה בשמו עגנון, דבר שאין לו אח ורע בכל כתביו. אין הכינוי או הזהות הזו לעצמה משנה במובהק את הפרסונה של המספר ואת הרוח האסתטי בין עגנון הסופר והאדם לבין עגנון כפיגורה פעילה, כגיבור "לובלין". לעגנון מוענקים ביצירה תפקידים מיתולוגיים של החולם הגדול ומפענח ההיסטוריה היהודית והגויית המעניק מפריו, פרי עץ הדעת שלו, לכל באי עולם כפי שחלם אותו החנווני הזקן, עושה החגורות הגוי הצדיק יעקב ווינורצל. עמ' 137: "מי הוא זה שראיתו יושב תחת העץ ונותן מפריו לכל מבקשיו ופעמים צפיתי למצוא אותו."

תכליתו של הרומן הקצר 'לובלין' היא להתמודד עם כוח הזיכרון, צורות הזיכרון ומשמעות הזיכרון ודרכי העברתו מדור לדור כשהשאלה של 'משמעות המשמעות', האם האלוקים מנהל את עולמו ועד כמה, או במלים אחרות, האם יש משמעות לשואה, כאשר הזיכרון נמחק גם המוות הופך חסר פשר. במלים יותר רכות: האם ישנה משמעות להיסטוריה. בדרך דומה התמודד עם הנושא עגנון בסוף סיפור 'הסימן'

⁸ ויס, הלל. "הקהילה הנפלאה", קול הנשמה, 1985.

⁹ נזכרת בסיפור עמ' 76: "מעיר אחת שקוראים לה סאלוניקי[...]. ותרגם לנו את דברי בעל התאנה. ואמר לנו הבחור מסאלוניקי, בשעה שבעל התאנה דיבר עמך קראו הזקנים בספרם, השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם." "בעל התאנה" אפשר שהוא הקב"ה הבא ללקוט צדיקים, על פי מדרשי שיר השירים ואחרים הקשורים בלקוט שושנים ובמושג התלמודי "יבוא בעל התאנה, [בעל הכרם]".

¹⁰ ירושלמי, יוסף. יזכור (היסטוריה יהודית וזכרון יהודי) עם עובד, תשמ"ח.

שנכתב כתגובה על היוודע דבר חורבנה הסופי של בוטשאטש, ערב שבועות תש"ד. ב'לובלין' עגנון יושב בבית מסחר בלייפציג שבמזרח גרמניה ומהרהר בהרפתקאותיו העוברות עליו בעיר זו, בתקופת מלחמת העולם הראשונה. ב"פרק האחרון" ברומן (163) מגיע אליו לחנות מר יעקב שטרן, מספר-העל מעירו, הוא המספר שזוכר את כל הפרטים וכל הסיפורים זה דורות רבים, זלזל לא נפקד מהם - ומספר לו פרשיות מלפני עשרה דורות. אבל האם הזיכרון לבדו, חריתתו יש בו כדי לפייס ולהעניק משמעות של השתלשלות ורצף מן העבר אל ההווה? לשם כך נוקט עגנון דרך מרכזית-מבנית בסיפור והיא לבנות מנהרות זיכרון ככל הניתן ובפרט מנהרת זיכרון אנכית שהיא פיר היסטורי-גינאולוגי המשתלשל מדורות קדומים אל ההווה והיוצר שלוחות נפתלות אל תחנות שונות ומפתיעות בסיפור. 'לובלין' מוצף במנהרות זיכרון. כל גיבור בעלילת הרומן יש לו 'עבר עמוק' וברומן הקצר הזה סיפורי 'הפיר ההיסטורי, משולב האגדה והפולקלור' מרשתים את כל היצירה. כל סיפור בפני עצמו ניצב מאחוריו מחקר שעשה עגנון ואנו לפחות במאמר זה רק מסמנים קידוח ראשוני.

לדוגמא אנו שומעים על ההיסטוריה של יהודי לייפציג בעמודים 39-38; 88-87; "בכך ימים שעברו לא נתנה לייפציג דריסת רגל ליהודי, הגיעו ימי היריד פתחה לייפציג שעריה לפני סוחרים יהודים".¹¹ אין זו היסטוריה בדויה; ההיסטוריה של בתי התפילה של יהודים שבאו לימי היריד אחת או פעמיים בשנה קבעה את ההיסטוריה של היהודים בעיר כי מגורים בעיר נאסרו עליהם והיא משתלשלת לפרשת השיחה הלילית החלומית של מרת זלצמן עם סב-סבה המספר לה כי במקום מסוים בעיר היה קיים בית כנסת של סוחרים יהודיים ולכן יש במקום הזה סגולה שתפילתה תישמע ולפיכך הוא מצווה עליה לקנותו. עמ' 87: "הבית הזה ראשון הוא לכל בתי התפילה שבלאפסק ובו היו סוחרים ברסלא הראשונים שלפני שמונה תשעה דורות מתפללים כל שנה בימי היריד".

¹¹ יעקב רוטשילה, ערך יהודי לייפציג [לייפציג, האנציקלופדיה העברית כרך כא, עמ' 870: "הידיעה הראשונה על קהילת לייפציג נמצאת בשאלות ותשובות אור זרוע שנכתבו בין השנים 1250-1285 וממנה אנו למדים על קיומו של בית כנסת בלייפציג...]. ספק אם גורשו יהודי לייפציג ב1422 כטענת היסטוריוני העיר, וגירושם חל כבכל סכסוניה ב1543 בערך. עם זאת נשארה להם הזכות לבקר 3 פעמים בשנה בירידי לייפציג" [...]. "בשנים 1668-1764 ביקרו בירידיים אלו 82,000 יהודים שהייתה להם השפעה גדולה על העסקים בהם...]. התשובות המחודשת של היהודים מתחילה ב1710 [...] וגם הוקמו בתי מדרש בתקופת הירידיים, שנוסדו על ידי באי קהילות שונות...]. ב1837 נוסדה הקהילה, אך לחבריה, 16 במספר, לא הותר להקים בית כנסת. למרות זאת קיימה הקהילה בית כנסת ברוח הרפורמה...]. הגירת היהודים ממזרח-אירופה גרמה לעלייה גדולה במספר היהודים, וב1905 היו בלייפציג 7,676 יהודים וב-13,032 1925".

עגנון עסק בהתמדה בהיסטוריה של יהודי פולין עוד באגדות 'פולין'¹² שחיבר בגרמניה ואשר אותן פירסם החל מ1916, עיצומה של מלחמת העולם הראשונה, זו התקופה שבה מתנהל הרומן 'לובלין' שנכתב בארץ בשלהי שנות החמישים. באגדות פולין עסק עגנון שנים ארוכות במטרה לשכלל את האגדה ההיסטורית. כך דרך משל בסיפור 'קדומות' המספר על ראשית ההתישבות היהודית בפולין¹³ באמצע ימי הביניים כשעגנון מתקין למשימה לשון מיוחדת בשילוב של מקורות פולניים ומקורות יהודיים על מנת ליצור את הוד ההיסטוריה. החל מהסיפורים הראשונים הללו כמו הסיפור הנזכר 'במצולות' עוסק עגנון ללא הרף בעלילות הדם ובמעשי טבח בקהילות וכך למעשה ברוב הסיפורים שנכתבו בתקופת גרמניה נזכרות ומהדהדות עלילות הדם או מיני טבח ביהודים ובאופן בולט גזרות ת"ח ות"ט. דוגמא בולטת היא הסיפור 'רבי גדיאל התינוק' (1920).

ב'לובלין' מציין עגנון כי לפני מלחמת העולם הראשונה לא חדלו מלעסוק במשפט ביילים, שעניינו עלילת דם, שהיה נושא מרכזי שלא ירד מסדר היום במשך חודשים רבים ובעיקר הדיווחים השוטפים ובפרטי פרטים מן המשפט... (ראה עיתון 'הצפירה' מ1913 שעסק בנושא חודשים רבים ובפרט בדיווחים מפורטים מן המשפט מלוויים בציורים). אחת הדמויות המתמחה בנושא עלילות הדם ב'לובלין' טוענת: "שלא הייתה שנה ולא היתה עיר בפולין קודם חורבן פולין שלא העלילו על היהודים שהרגו נפש נוצרי כדי לאפות את המצות בדם נוצרי" (עמ' 92). כדוגמה לכך מובאת פרשת בריהל, נכרי עתיר ממון "שרובע גדול בלייפציג שרובו יהודים קרוי על שמו מפני שהציל את הסוכן היהודי שלו ומשפחתו מעלילת דם" (93).

ההיסטוריוגרפיה והזיכרון

אלמנטים פולקלוריסטיים עוברים ברומן עיבוד של נוכחות זיכרונית. אחד מהם לדוגמה הוא מתן תוקף אובייקטיבי לחלומות מרכזיים מסוימים בסיפור, המהווים עדות עמוקה להתרחשויות בנכחי הזמן ואשר אינם מתקבלים רק כסיפורי זקנות הבאים ברוב עניין, אלא בדיוק להפך, כצופנים בתוכם שפע של פרטים המתחוללים באטמוספירה של ייעוד ומשמעות רוויי קדושה וממוקדי מיתוסים טעונים. בנסיבות אחרות חלומות כדוגמתם יתקבלו באופן מופחת. גם החלום המרכזי בסיפור, חלום קרל הגדול (152-161), יכול להתקבל כחלום קומי ואמנם אצל מבקרים אחדים הוא נתפס ככזה אילולא היה

¹² ראה ורסס, "בין מציאות היסטורית לתיאור סיפורי: בין יהודים לפולנים בכתבי עגנון" עגנון כפשוטו עמ' 215-265.

¹³ דב פרוכטמן, 'ראשית היהודים בפולין', טורים ג' (תשל"ו) עמ' 39-40.

לו תפקיד, ייעוד, הקשר והוכחה כי הוא חלום הנשען על עובדות אמיתיות, תהיינה קוריוזיות ככל שתהיינה ואף על פי כן הופך לחלום של סמל ומיתוס.

עיקרון מבני נוסף התומך בעקרון ההשתלשלות וההתפרטות הוא החפירות הארכיאולוגיות בזמן. שפעת 'פירים' – קידוחי בורות עומק בנהר הזמן, הבונים השתלשלות של דמויות, משפחות, שמות ומקומות לאורך שלוש מאות שנה ובחלום קרל הגדול עד לב ימי הביניים. מנהרת הזמן היא השתלשלות היסטורית ארוכת טווח העוסקת בהיסטוריה של מקום או של משפחה ואשר עגנון משתמש בה לצורך הארת האידיאולוגיה המשתמעת מן היצירה. הפירים ההיסטוריים הללו המעורבים ב'פירים' אגדיים שיש בהם סיפורי רוחות מן הדורות שעברו באים להאיר היווצרותן ומשמען של תפישות מטא-היסטוריות, תפישות מיתיות בנושאים כמו יהדות מול גיות, אנטישמיות ופילושמיות, מעקב אחר תהליכי התבוללות לצד תהליכי התייחדות השותפים הן לגויים והן ליהודים לאורך מאות שנים כמו משפחת הגוי הצדיק, אדם איבזה, עושה הבובות. הארת התהליכים הללו מסבכת מאוד גישות סטריאוטיפיות נוחות כי עגנון באמצעות השימוש בסטריאוטיפ דואג גם לשבור אותו וגם לקיים אותו באופן עקבי למדי.

כך מוטיב הגוי הצדיק מזרע היהודים, בדרך כלל גוי זקן צדיק ולהיפך זו טיפולוגיה המצריכה מיון מדויק של הדמויות ברומן וזיקתן וזיקת הורי הוריהן לעולמות המעורבים הללו כדי להגיע להערכה של האופציות העומדות בפני יחסי הגויים והיהודים.

פרשת פאול דה לאגארד

דמותו של פאול דה לאגארד עולה בסיפור שלוש פעמים בראשיתו בעמ' 40: "סובבת סובבת המחשבה על הדוקטור פאול בטיכר ואליו אינה מגעת. למה? מפני פאול בטיכר שדחק ונכנס". כאשר הפקיד הבכיר פאול בטיכר, הממונה מטעם עיריית לייפציג בתקופת מלחמת העולם הראשונה על פיקוח על הזרים והענקת רשיונות שהייה לזרים מעניק לעגנון תעודת שהייה בזכות המלצתו של היהודי המתבולל מר לובלין, אזרח רצוי בלייפציג, נדחק לפתע ל'תמונה' לאסוציאציה של המספר פאול בטיכר הקודם – הלא הוא פאול דה לאגארד, דמות היסטורית ידועה הנועצת עצמה בעיצומו של החלום בהופעתה השלישית לקראת סוף הרומן שם משתמש עגנון בפועל 'נעץ'. עגנון מזכיר בהזדמנות זו כי פאול דה לאגארד שמו המקורי היה גם הוא פאול בטיכר.¹⁴

¹⁴ חי ופעל מאמצע המאה ה-19 כפרופסור לשפות שמיות באוניברסיטת גטינגן ונתפרסם כאחד מהוגי הדעות של האנטישמיות המודרנית. על פאול דה-לאגארד

הפעם השניה שבה מוזכר פאול דה לאגארד היא בעמ' 97 שם הוא נזכר במקצועו כחוקר מקרא הבקי בכתבי הקודש ובכתבי בן סירא, אבל נראה שעגנון רואה בבקיאות הזו מקור לביקורת היהודים שמוליכה לביקורת קשה הימנה פרופסור דה לאגארד, הוא סמכות במדע המקרא, בוודאי יותר מן הפרופסור החיצוני נאדיל שטיכר בעל המגבעת הענקית וחבריו המלומדים. נאדיל שטיכר מוצג בדרך סאטירית כבוד וכמתנשא הן ביצירה זו ובפרט ב'עד הנה' עמ' 137-135: 158: כאן ב'לובלין' כותב עגנון: "מה טעם הזכרתי את הפרופסור נאדיל שטיכר? על כגון זה אין לי אלא לומר, תם אני ולא אדע." עגנון טומן צפנים גלויים למדי להתמודדותו של הקורא האמור לפתור את חידותיו.

והפעם השלישית היא בעיצומו של חלום עגנון על קרל הגדול בו חוטפים באישון לילה ארבעה אבירים גסי רוח ואלים, הנלחמים מלחמת חורמה בסכסים, את המספר עגנון לצורך כתיבת מכתב בעברית לפי דרישת הקיסר קרל הגדול לסוחר היהודי יצחק שהביא לקיסר מתנה, פיל, מתנת קיסר הישמעאלים כיצד יש לטפל בפיל. מקורו של הסיפור הזה הוא בכתבים צרפתיים מהמאה העשירית.¹⁵ "אגינהרד מפרנקוניה" היה מזכירו האישי ומחבר תולדות חייו של קרל הגדול, מייסד הקיסרות הרומית הקדושה. בספרו הגדול "אנאלאס פראנקורום" - רשימות פראנקיות - שבו הוא מתאר את תולדות הצרפתים, הוא משאיר לנו מבלי משים סיפור המבאר את חשיבותם והגדרתם של יהודי צרפת בממלכתו של קרל הגדול בפרט והתפתחותה של צרפת בכלל. וכך הוא כותב: "כאשר הגיע הקיסר לפרה (באיטליה) נודע לו ששגריריו של הרון מלך הפרסים (הכוונה לחליף הרון אל ראשד) הגיעו לנמל פיזה. שגרירי החליף הודיעו לקיסר שהיהודי יצחק, שנשלח ארבע שנים קודם לכן בשנת 797 לכן למלך הפרסים יחד עם סגסימונד ולאנפרד, עושה דרכו חזרה, עם מתנות יקרות ערך.

ופועלו ניתן למצוא שפע של התיחסויות בעיונים ובמחקרים העוסקים בתולדות האנטישמיות.

ראה דן מכמן, בימי שואה ופקודה, קורס בתולדות ישראל בתקופת השואה, האוניברסיטה הפתוחה (ח"א) עמ' 102. הוא מצטט מתוך חיבורו של לאגארד 'יהודים והודוגרמאניים': "הננו אנטישמיים, כיוון שהקיבוץ היהודי החי בקרבנו חושף במאה ה-19 ובגרמניה דעות, מנהגים ודרכי דיבור שמקורם בתקופת התפלגות העמים שלאחר המבול, וכיוון שהם כאלה, נראים הם בינינו מזורים כגרזינים עשוי צור וראשי חץ" (1887).

ראה ערך 'לגרד', אנציקלופדיה עברית כרך כא, עמ' 182: לגרד, פאול אנטון שמו המקורי בטיכר (1827-1891) בלשן גרמני, פרוטסטנטי והוגה דעות פוליטי. בעל השקפות אנטישמיות.

¹⁵ ידין רומן, יהודי האפיפור, ארבע קהילות הקודש בפרובאנס, כתביהעת 'ארץ' סתו 1989 עמ' 45-49.

השניים מתו במסע. ב20 ביולי מסר יצחק לקיסר את הפיל ואת המתנות האחרות ששלח הרון [אל ראשיד] מלך הפרסים. ומוסיף אגינהרד מפרנקוניה שמו של הפיל היה אבו אל בז".

בניגוד לאגדות היהודיות על קרל הגדול¹⁶ שבאו בעקבות האגדות הנוצריות, כך לפיהן היסטוריונים של התקופה, עגנון מעמיד את קרל הגדול כהיטלר קדמון. הקיסרות בת אלף השנים שהאחרון היה אמור להעמיד מתחילה בעבר הגרמני הקדום. עגנון מבקש להעמיד בסיפור גם את תולדות הגיות [על משקל יהדות].

ההופעה השלישית: בעיצומו של החלום בעמ' 157 "נשכו הסוסים ברסניהם וגמאו ארץ... ואדם לא נראה בארץ, את רוב עם הזאכסים הרג קרל בחרב... כי מכל העמים אשר בארץ שנא קרל את הזאכסים [...] מפני הכרת טובה לדוקטור פאול בטיכר שנתן לי חנייה בלייפציג נכמדו רחמי על הזאכסים על כל הרעות שעשה עמהם קרל הגדול. געץ עצמו פתאום פאול דה לאגארד שהיה שמו תחילה פאול בטיכר ונזכרו לי כמה מדבריו הרעים שכתב על היהודים. אבל אני העברתי את עושה הרע מפני עושה הטוב, את פאול דה לאגארד מפני פאול בטיכר".

יש לזכור כי חנותו של מר לובלין נמצאת ברחוב בטיכר, הרובע העתיק של לייפציג בן שלוש מאות השנים אשר ניצל מהריסתו לצרכי פיתוח מרכז עירוני חדש רק בזכותו של מר לובלין שקנה את כל החנויות שבמבנים העתיקים ולא שיפצם מעבר לנדרש ובכך שימר את עברה האמיתי של לייפציג. גם ב'עד הנה', ובעיקר ב'שירה', כותב עגנון כי היהודים הם משמרי התרבות הגרמנית הקלאסית וכי אם ירצו הגרמנים לחפש דפוסים ראשונים כמו של לידת הטרגדיה¹⁷ ייאלצו לכתת רגליהם לניירורק ולירושלים כי רק היהודים הם משמרי עבר ואילו המבנים החדשים בלייפציג רק מתחזים לעתיקים משהו מסגנון היונג שטיל. בדיעבד כל ראשי העיר ושוחרי התרבות שיבחו את מר לובלין על כך ושעו לעצותיו.

¹⁶ א. גראבויס, "דמותו האגדית של קארל הגדול במקורות העבריים של ימי הביניים", תרביץ, רבעון למדעי היהדות, שנה לו, תשרי תשכ"ז עמ' 22-58: "התקופה הקארולינגית שהיתה תקופת שגשוג ליהודי אירופה המערבית מבחינת סדר המאורעות, היתה תקופה זו בת זמנה של תקופת תחייתה של אגדת קרל הגדול בצרפת ובגרמניה בראשיתה של המאה הי"ב בגרמניה". ראה שם הע' 8.

"אילו שאבו הכרוניקאים היהודים את ידיעותיהם ממקורות מלומדים, אין ספק כי במרכז תיאוריהם צריכים היו לעמוד ההדים על מעמדו של היהודי יצחק בחצרו של קרל הגדול שהרי סוחר זה מילא תפקיד חשוב ביצירתם ובטיפוחם של היחסים

המדיניים בין אדונו לבין הרון אדראשיד" (annales Regni Francorum, pp 116-117).

¹⁷ ראה ב'שירה' 136 וכן ב'עד הנה': הגרמנים יחפשו את אוצרותיהם התרבותיים אצל היהודים ששימרו אותם.

החנות ברחוב בטיכר נמצאת בחלל פיזי מטאפורי שאליו קשורים שני בטיכרים. הפקיד הממונה מטעם הרשות ופאול דה לאגארד המקורי, שהיה נקרא בטיכר ורק אחר כך שינה את שמו בעל הצליל הצרפתי למשפחת שם דודתו ממשפחת האצולה לה גאראד. הקשר בין שם המקום בטיכר לשם הגיבורים יוצר דוגמת מופת לפירים ההיסטוריים המטאפיזיים שבהם רווי הסיפור. לפני שבא מר לובלין לרחוב בטיכר היה עיסוקו ומקום דירתו ברחוב יעקב שאצל ראנשטטר שטינוועג.

שני גיבורים מרכזיים בסיפור נקראים יעקב ויש להם סימוכים מיוחדים ליחוד שמם. הנכרי שבכמוהו לא נתקל עגנון מעולם יעקב ווינורצל, אבי חלום הייעוד של עגנון כאדם היושב מתחת לעץ בגן העדן ומחלק מפירותיו לכל באי עולם, ויעקב שטרן בכיר המספרים המופיע בפרק האחרון.

גם סיפור חלום קרל הגדול הוא פריצה של חלל תודעתי סמלי העוסק לכאורה באירוע דמיוני היסטורי מלפני יותר מאלף שנה, והפולש לנבכי ההיסטוריה. החלל הזה בא לבטא את מהות הגיות, ביטוי שעגנון טבע בעיצומו של החלום.

המבט הרחב מן המיצר הצר, חלונה של החנות, כרוך בלחץ נפשי המתבטא בניסיון לפרוץ את החדר (עמ' 41): "מפני שצמצמו הקירות עצמם... או שהנפש מבקשת לה מרחב." הסיפור נובע ממבט ממוקד ומומחו בסדרת דימויים, המשקיף על העולם. מבט שהוא נקודת תצפית נייחת, שהיא נקודת המוצא של נביעת סיפור התורמת להיווצרותו של מבט חודר וצנטריפטאלי הטעון ביטחון בערך הסיפור ובערך האישיות המספרת ולצדו מבט צנטריפוגאלי, מבט משתלשל החוצה, המקשר סצינות, אישים, זיכרונות, אסוציאציות, מטאפורות ומשמעויות באופן מבני-אנלוגי ברור. המספר יושב במהלך הסיפור, בתבנית המסגרת, במקום וזמן אחד, שומר על החנות של מר לובלין שמסר מפתחות המשרד בידיו, כשהוא יושב בתוכה בערב שבת, ביום פטירת הרמב"ם, כ' בטבת. לתוך הסיפור חודר החלל התודעתי הנוצר עקב זמן התצפית המיוחד, ערב שבת בין השמשות וההזדהות העמוקה עם כתבי הרמב"ם ולצורך הסיפור נקודת המוצא ההלכתית. חשיבות הזמן והמקום ניפרת בהצטמצם לנקודת מוצא, המתגלמת בין השאר בדימוי "עין של אש", הוא "עינה של סיגריה" "כאותה שהייתה מתגלית בימים שעברו בליל ראשון לסליחות במימי הסטריפא והיו זאטוטי בני ישראל טועים בה והולכים אחריה בגלל בנות המים שעושות מלוכה במים והם לא ידעו שעין של מתי ישראל היא שנטבעו

על קידוש השם,¹⁸ והיא מציצה לראות שמא עשו ישראל תשובה ויעמדו לגורלם לקץ הימין. מפני הציגריה שנעלמה לא נראתה אותה העין. שונא אני את הגוזמאות. אבל דרך משל אומר. דומה היה עלי כאילו לקתה עינם של ימים שעברו, כאילו כבה אור הימים." (169)¹⁹ אשה של הסיגריה היא מטונימיה ממוקדת מאוד, נקודה אחת באופל המייצגת את אישיותו של מר יעקב שטרן. נקודת המוצא הממקדת את כל הסיפור בפרק האחרון, המקבילה לנקודת המוצא הנייחת, מבט מן החלון, היא שמעניקה את הערך לכל המעשים האמיתיים והיא שנוטלת את ערכם של המעשים המדומים. לכך יש משמעות מכרעת להתמודדות עם נושא השואה כפי שכבר ראינו במגמת הדיון על הסיפור עד הנה, האלגיה של הפרידה הנואשת הבוקעת לקראת סוף הסיפור "לובלין" ככל שהמספר נפרד מרבי יעקב המת, ממספר-העל שבא לפוקדו. האלגיה מבטאת את הקושי שבהתמודדות עם התהליכים ההיסטוריים, החברתיים והרוחניים המודרניים, היוצאים מכלל שליטה והופכים לפירורי מציאות חסרי משמעות שהם ביטוי לדיקונסטרוקציה של העולם, של אבדן הקשר הכרחי בין מסמן לבין מסומן, בין המלים לבין המעשים הן של האני המספר במובן הצר של האני האגואיסטי, הן של החברה היהודית והן של החברה הנכרית ובעיקר ברוח הזמנים המודרניים, המתבטאת בין השאר בנושא ההמצאות שבסיפור, תולדותיהן ומקומן ותפקידן. לדוגמה הטלפון (עמ' 119) 'שאיני מכיר אותו אלא לרעתו', ההמצאות הנהפכות למין נוכחות דימונית, כך גם בסיפור 'מר היילפרין אחיו של מר היילפרין' ובסופו של דבר אפוקליפטית כמו נושא "הצוללות" בעמ' 69. "כל כלי המלחמה אתה מוצא דוגמתם בכתבי הקודש חוץ מן הצוללות [...] העושות מלחמה מתחת למים אינן מתיישבות עם הדעת, אלא אם כן קצו של העולם בא והגיעו ימי אחרית הימים." הדברים הללו מושמעים מפיו של הנכרי הזקן, יעקב ווינורצל, עושה החגורות, שקנה המידה שלו לאמת הוא להתייחס רק לדברים שיש להם סמך בכתבי הקודש. לפיכך המצאות שחורגות מכתבי הקודש, כמו הצוללות, הן יסודות שאינם מחוברים

¹⁸ מוטיב הטבועים וקישורו לבנות המים מופיע אצל עגנון כתלכיד מרכזי או 'שדה כבידה' של מוטיבים הקשורים ביניהם ברומנים ובסיפורים אחרים. עגנון מספר כי בילדותו כתב בלדה על בת מים שחטפה נער, מוטיב זה נקשר לסיפור היסטורי המספר על פריץ בוטשאטש שהפך עגלה של יהודים לנהר הסטריפא. כך בסיפור 'במצולות'. סיפור המתלכד עם קבוצת גרעינים סיפוריים המופיעים ב'סיפור פשוט', ב'אורח נטה ללון' וב'בחנותו של מר לובלין'. החטיפה הדימונית אל מתחת לשמים הופכת לסמל של כל טבועי ומתי ישראל. סמל המבשר שואה. התלכיד מתקשר גם לסיפורי החטיפה הידועים של פריץ החוטף כלה כמו ב'מחולת המוות'.

¹⁹ השווה "זה הספר שכתבתי אני לעילוי נשמת ימים שעברו, [...] והאותיות האירו מתוכו", עד הנה, "עם כניסת היום" עמ' קעז.

לבריאה ואינם מחוברים לאמת לפיכך הם כה דימוניים כלומר אפוקליפטיים.²⁰

מראשית הסיפור, מדף הפתיחה והלאה חוזר נושא ההסתעפות המשתלשל מנושא אחד, ואפילו כפי שנראה מנקודה אחת, כמו מתוך אות אחת, מתוך קוצה של יו"ד. בריאה מנקודת גרעין, מפץ גדול, מכאן, מן המיקוד האנרגטי עובר המספר לכאורה לאותם פרטי הפרטים, לכאורה שוב האינסופיות של המאורעות, המעניקים תחושה של היגרפות ואבדן דרך בתוך חוסר משמעות, זאת לנוכח תעתועיה של ההיסטוריה המיוצגת לכאורה באמצעות מקרים שרירותיים וכאוטיים או החוזרים על עצמם מעצם עקרון החזרה וזאת אל מול המשמעות האחת כפי שגם עלתה בעד הנה, שיבת הבן הביתה. נס הנסֶכָן, ונס המספר – העלייה לארץ ישראל.²¹

לעומת הטירוף, חוסר השקט, הפוקד את המספר בעד הנה בדומה לאדם שחיפש את עצמו במקום הלא נכון, רץ מדירה לדירה, היה עסוק בניצחון האגו, בחיפוש ההרפתקה ללא טעם של האבדה האמיתית, "כלום הנחת כאן דבר שאתה טורח לבקש".²² בעוד שב'עד הנה' המספר היה שקוע בהתרוצצות בחיפוש חדר, בחיפוש האני במובן הצר, בדאגת היום יום, הרי שב' לובלין' גם מן הבחינה האסתטית המספר מציג גושי טקסט, פרקים גדולים ונפרדים, המצטרפים לתמונות גדולות, ארבעת החנוונים הזקנים, שכל אחד מהם מהווה ישות בפני עצמה. שניים מהם רשעים, ויצילרודה וויגיל, ושניים מהם צדיקים, אדם איבזה ויעקב ווינורצל. אך בניגוד לדעת הקהל בגרמניה המתלהבת מהמלחמה לפחות עד 1916 ארבעתם מבקרים ואף שוללים את הסתבכותה של גרמניה במלחמה. החנוונים מאופצים כמלכי עשת, מלכי ברזל עתיקי יומין: "דימיתי את החנויות לכוכים של מתים ואת החנוונים לעצמות שנתעכל הבשר --- מלכים של עשת רוכבים על סוסים של עשת". החנוונים מייצגים את אשכנז העתיקה, את הגוטיקה, "בכל עת שאני שומע לשונם דומה עלי כאילו דורות קדומים מדברים מגרונם. תמה אני אם יש בדור הזה מי שמכיר את סגנונם" (45).

דן מירון²³ טוען שעגנון צייר את האומנים הזקנים בתור גלמים, המנוגדים להצלחתו של מר לובלין, אבל זו בוודאי אינה הסיבה

²⁰ על הזיקה ההדוקה בין דימוניות לאפוקליפסה ראה בספרו של נורתרוף פריי, האנטומיה של הביקורת, פרינסטון 1957 (אנג').

²¹ ראה: יצחק גנוז, עליות נסיות לארץ ישראל באגדה בספרות ובפולקלור, סיני, כרך ק"א, כסלו-טבת תשנ"ג, עמ' קכ"ה-קמ"ה.

²² "שוטה כלום הנחת כאן דבר שאתה טורח לבקש", עד הנה 51.

²³ מירון, דן. "החוויה היהודית גרמנית בכתבי עגנון", הרופא המדומה, עיונים בספרות היהודית הקלאסית, הקבה"מ. 1995. החלום לדעתו מקרין בצורה קומית ודמיונית את

שעגנון משבץ את ארבעת הזקנים, בכל אופן לא הסיבה היחידה ולא העיקרית. כוחות ראשוניים, איאונים מיתיים כאשר לכל אחד מהם מוקדש פרק או תמונה ברורה, וחלומות מרכזיים.

חלום קרל הגדול ומשמעותו בתהליכים הנפשיים

למספר מתחולל עיבור צורה,²⁴ מתחולל לן גם, ובלשונו לשון חלומו, חלום הקיסר קרל הגדול, פלאות נעשו לו, פלאי פלאות, הקשור למימרא התלמודית: "הרואה פילים בחלומו פלאי פלאות נעשו לו" (ברכות נו, ב). המספר נעתק מעולם לעולם, כפי שאירע לו בחלום קרל הגדול, כתנועה אדירה במרחב האירופי בחלום לשם שירותו של מלך גוי, דבר המתרחש כעת במין חלום בהקיץ, כאשר המספר יכול לבחון את מצב תודעתו, הוא יודע שהוא בחנות, אבל הוא כעת פיזית ממש גם בבוטשאטש. כמו שהוא נמצא במיטתו באישון ליל וגם בחצר המלכות של קרל הגדול ושוב חוזר למיטתו בתום המסע כך מתרחש לו באותה עצמה אנרגטית פנימה. לאחר שהוא מעביר את ההיסטוריה הלייפציגית-לובלינית, "וכדרך שהדברים מתגלגלים, נעתקתי פתאום ממקום מושבי" ראה הביטוי "נעתק מעולם לעולם"²⁵ מין טרנספיגורציה, הענין של ההנכחה שלא באמצעות החושים הרגילים יש לראות לגבי בוטשאטש גם בסיפור "הסימן": "לא בכוח הזוכר עשיתי זאת אלא בכוח בתי כנסיות ובתי מדרשות" (האש והעצים, עמ' 303 וראה 'אתם ראיתם' עמ' 210 'ספר סופר וסיפור' עמ' 162). כך גם ב'לובלין' בעיר לייפציג "ודומה הייתי על שעדיין יושב אני בעירי בבית מדרשה של עירי ומשוטט בחוצותיה של עירי ומדבר עם כל אדם שבעיר" (עמ' 162).

הסופר רוצה להשיג ודאות על-חושית ועל-חלומית של נוכחות בוטשאטש, נוכחות היהודים ונוכחות העבר, לכן חשוב כל כך חוק שימור האנרגיה. דברים שאינם נשחקים בזיכרון.

פרשת פרס נובל, השאיפה לגדולות של עגנון. זהו לדעתו חלום ההצלחה הספרותית העולמית של עגנון, כמו הצלחתו של מר לובלין כך עגנון מעניק שירות ספרותי יהודי.

²⁴ עיבוד צורה עיבור צורה: לובלין 28 לפנים מן החומה: עמ' 43: כלום התחפשות היא זאת? לא כי אלא עיבור צורה. פעמים הרבה ראיתי שאחרים רואים בי את השינוי וסבורים עלי שמתחפש אני. ואני לא השתדלתי לסתור את סברתם. נשאתי את סודי בקרבי ולא היה כל העולם כדאי לי לגלותו אפילו כדי להסיר חשד ממני. ראה גם מעצמי אל עצמי עמ' 117 וכן ראה במשמעות שינוי צורה גמור: אורח נטה ללון עמ' 14; "ספר תכלית המעשים", האש והעצים, 173; שירה 110; 227; 250; פתחי דברים: 110

²⁵ נעתק מעולם לעולם, ראה עידו ועינם עמ' 357 שירה 10: "ושוב נעתק הרבסט למקום אחר ונמצא עומד בפלטיין של קיסר, במשתה שעשה הקיסר לאיש אלוהים קדוש שהגיע שמו".

"בצבצו כמה מחיצות והקיפוני מארבע רוחות ובאה ועמדה ביניהן עירי שלי וכבר הייתי מוכן לעמוד ממקומי ולטייל בעירי [...] ישבתי ודוממתי ונשתוממתי על הפלאות שנעשו בי. יושב לו אדם בתוך המונה של לייפציג, בתוך חנות של כלים ויושב והוגה בעירו ופתאום פלאות נעשו בו שעל עירו שלו כל העיר כולה היא וחוצותיה ובתיה וכליה כולם כאחד מתגלגלים ובאים ועומדים לפניו סמוך וקרוב אצלו ממש בתוך ד' אמות שלו. ואלמלא שאני שפל רוח ויודע את מיעוט ערכי הייתי רואה את עצמי כאילו חשוב אני בשמים שכל כך טורחים בגללי. והואיל ואין אדם שאינו מובטח בעצמו שאינו בא לידי גאות אמרתי לעצמי אין זה כי אם חלום, וכדי להתרחק מדבר שקר הבטתי בעיני אילך ואילך לראות היכן אני וראיתי שיושב אני בתוך חנותו של מר לובלין" (עמ' 162).

המתח בין הנוכחות בחנות לבין הטיוול בבוטשאטש ברחובותיה מוכרע על ידי כך שהוא מביא את בוטשאטש אליו; על ידי גדול המספרים, גדול נאמני בוטשאטש שלגביו קיימת רק בוטשאטש, שמעולם לא יצא ממנה כל ימי חייו, גם לא כדי להגיע לקברי צדיקים הסמוכים לבוטשאטש. את כל הפעולות הללו יש לראות במסגרת המאמצים להנציח את בוטשאטש לאחר השואה. בממד של קיבוע נצחי, משהו שהוא מעבר לכל שחיקה, כך יש לראות גם כמו המאמץ של חיבור הספר 'עיר ומלואה'.

המספר ב'לובלין' חי את תודעת היותו האחרון בבית המדרש, מעין חווית "לבדי" של ביאליק: "הואיל ונותרתי אני לבדי מכל חובשי בית המדרש, דומה היה כאילו לא נכתבו הספרים אלא בשבילי ועלי לקרות את כולם" (עמ' 163) וכעת מספר עגנון זיכרון מן העבר על יעקב שטרן שכרתו עמו ברית בנעוריו.

"ודרך הילוכו היה נכנס לבית המדרש הישן. ואין זה גוזמא אם אומר בשבילי נכנס, שכבר נתרוקן בית המדרש מכל יושבי בית המדרש, לא נותר מהם אלא אני." (163)

"לא היה דבר שראינו דרך הילוכנו שלא סיפר עליו ולא היה דבר שלא היה בעיניו כאילו בימיו אירע, כאילו בעיניו ראה כאילו באותו מעשה היה.

[...] והרי הדברים שסיפר [...] של עשרה דורות היו. אלא מר יעקב שטרן מן המיוחדים שבכל דור היה, שהקדוש ברוך הוא צופן באזניהם מעשה עולמו, וכשהם פותחים את פיהם לדבר הכל חוזר וניעור לפניהם כבשעת המאורע." 167 (השווה יומא לח, ב; חגיגה יד, א).

מקורות היניקה של יעקב שטרן

"ואם מאמו שמע? הרי היא בלדתה אותו מתה. פעמים הרבה כשהיינו מטילים היה מפסיק פתאום את שיחתו ותוהה כאדם שמחזר אחרי אבדתו. [...] ששמעתי שמתה אמו בלדתה אותו ידעתי שהוא מחפש את צל דמותה [...] קרוב לוודאי מאמה של אימו שקיבל מאמה קיבל [...] וכל מה שראתה ושמעה במאה שנה ושבע שנים ימי שני חייה לא זו מעיניה ולא מש מפיה." (168)

כאן יש מקום לדיון מסועף בין הקשר עם האם ובין הקשר עם הזיכרון האישי והטרנס ההסטורי: בלשון המגונה של פסיכולוגי ימינו, יעקב שטרן זכה בסגולת האם.²⁶

"סיפורי הסבתא", כמו התחברות לתהילה בת מאה וארבע הם תנאי להיות מספר אמת.

הנשיות הגרמנית היא צורה גברית של סגולת האם, צורה אנרגטית שלילית, כאשר עגנון מתאר בשירה את הנאווה מדיסלדרוף, הבלונדינית שמלקה את צוואר העוף, הוא מתאר מבחינתו את התכונה הגרמנית האותנטית ביותר. הפעולה שהפכה את עולמו, כי עד אז ראה כל גרמני בתור איש המעלה. ניתן בקלות להבחין עד כמה דומה או קרובה "הנאווה מדיסלדרוף" לשושנה אהרליך בסיפור 'שבועת אמונים'. שתי הנערות המדהימות הפורצות לתוך תודעת הפרוטוגוניסט ביפו באות עם אביהן. שושנה תובעת את יעקב המנסה לחמוק ממנה.

כאן עולה הרובד של האשה הדעתנית, התובענית הגברית שהמספר הטיפוסי של עגנון, או גיבורו, הירשל או יצחק קומר, עקביא מזל או הרבסט אינו יכול לה. היא יכולה להיות שכינה והיא יכולה להיות לילית וגם סתם אשה גברית – דעתנית טיפוסית ליצירת עגנון.

יעקב שטרן הוא המספר האידיאלי, מספר העל, סוף כל המספרים, המספר האחרון, הבא לפקוד את המספר בחנות ממרחקי מרחקים, אלא שמתברר שהוא כבר מת וגם אם הוא משמש מודל מופת למספר שוב אין הוא יכול לרצות את הספק. מעניינת פרשנותו של גרשון שקד ליעקב שטרן. הוא מסרב לראות בו מת על אף כל הרמזים והמקבילות שישנם בקטע. הוא טוען שיעקב שטרן פנה לכיוון אחר, נעלם. חשוב מאוד להבין את עמדת שקד, המסרב להכיר במותו של יעקב שטרן.

²⁶ ראה ספרו של דוד אברבוך באנגלית 'הידיית והמנעול' אוקספורד 1984 המרבה לדון בעגנון ואימו. ראה מחקרה של מאלני קליין הנזכרים בספרו של גלדמן ספרות ופסיכואנליזה, 1998 עמ' 135-136 ומאמרי "עד הנה" כמבוא לשואה עמ' 116. חשיבות יום הפטירה של האם עולה בכתבי עגנון כדוגמת 'כיסוי הדם' המשנה את זהותו של אדולף, או האירועים שהתרחשו ליצחק קומר ברומן תמול שלום ביום שהלך להתפלל בכותל המערבי, יום פטירת אימו היארצייט.